

СУЧАСНІ КОГНІТИВНО-ПОЕТОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ

The article deals with modern cognitive poetic approaches to the analysis of texts, including schema theory, mental spaces, possible worlds theory, text world theory, contextual frame theory, conceptual integration theory.

Keywords: cognitive poetics, schema, mental space, possible world, text world, contextual frame, conceptual integration.

В статье рассматриваются современные подходы к анализу текстов, существующие в рамках когнитивной поэтики, среди которых когнитивные сценарии, ментальные пространства, теория возможных миров, теория текстовых миров, теория контекстуальных фреймов, теория концептуальной интеграции.

Ключевые слова: когнитивная поэтика, когнитивный сценарий, ментальное пространство, возможный мир, текстовый мир, контекстуальный фрейм, концептуальная интеграция.

У статті розглядаються сучасні підходи до аналізу текстів, які існують в рамках когнитивної поезики, серед яких когнитивні сценарії, ментальні простори, теорія можливих світів, теорія текстових світів, теорія контекстуальних фреймів, теорія концептуальної інтеграції.

Ключові слова: когнітивна поезика, когнітивний сценарій, ментальний простір, можливий світ, текстовий світ, контекстуальний фрейм, концептуальна інтеграція.

Протягом останніх десятиліть з'явилося багато досліджень літературних текстів у таких суміжних галузях, як лінгвістика, літературознавство та когнітивні науки [1; 2; 7; 8; 9; 11; 12; 13]. Виник окремий напрям у мовознавстві – когнітивна поезика, в якому здобутки когнітивних наук використовуються для аналізу літературних текстів. У рамках когнітивної поезики процес читання та інтерпретації тексту відбувається з посиланням на загальні лінгвістичні та когнітивні принципи, що поєднує вивчення літератури з лінгвістикою, психологією та когнітивними науками [9, с. 2]. Деякі автори [11] називають цю галузь науки когнітивною стилістикою, яка поєднує в собі детальний лінгвістичний аналіз літературних текстів з розглядом когнітивних структур і процесів, що лежать в основі породження та сприйняття мови, при цьому основна увага приділяється процесу розуміння та інтерпретації тексту читачем.

Важлива роль в інтерпретації тексту відводиться **когнітивним сценаріям** [2] – комплексним концептуальним структурам, які складаються з послідовності концептів дій, які відбуваються періодично і з певною метою. Мова має концептуальну залежність, тобто низка слів у реченні набуває змісту не завдяки словниковим дефініціям, а впливаючи з ідей та асоціацій, які ці слова викликають у свідомості читачів або слухачів. Концептуальна структура, яка видобувається з пам'яті для допомоги в розумінні певних висловлювань – це модель, яка отримала назву сценарію [12, с. 77].

Сценарій складається із слотів, які мають безпосереднє відношення до опису ситуації, а саме: реквізити, учасники, вхідні умови, результати, послідовність подій. Слоти заповнюються відповідними лексичними одиницями. Теорія сценаріїв може застосовуватися для визначення ступеню зв'язності тексту. Сценарії можуть модифікуватися наступним чином:

- реструктуризація знань (створення нових сценаріїв, які базуються на вже існуючих);
- збереження сценарію (у випадку, коли нові факти вписуються в існуючі сценарії);
- посилення сценарію (коли нові факти підкріплюють та посилюють існуючі сценарії);
- розростання сценарію (додавання нових фактів до існуючих сценаріїв, які розширюють їх рамки);
- руйнування сценарію (коли має місце концептуальна девіантність);
- оновлення схеми (модифікація фактів, яка призводить до зміни зв'язків між елементами схеми) [12, с. 79].

Теорією, яка досліджує ментальні образи, що виникають у читачів в процесі читання твору, є *теорія можливих світів* (М.-Л. Райан [10], Є. Семіно [11]). Адже текст – це не лише послідовність подій, які відбуваються в текстовому світі, але й інші події, які уявляються, є бажаними або гіпотетичними, але так і не реалізуються. В теорії можливих світів центральний світ розглядається як реальний, а низка альтернативних світів вважаються нереальними, але можливими. Варто зазначити, що в художній літературі реальний світ тексту відрізняється від реального світу читачів. Теорія можливих світів може використовуватися для опису внутрішньої структури тексту та розвитку сюжету. При цьому текст розглядається в якості динамічної комбінації реального текстового світу та різних типів альтернативних можливих світів, які формулюються персонажами.

В процесі реконструкції центрального текстового світу читачі припускають, що він, наскільки це можливо, подібний до реального світу, тому на нього проєктуються усі знання про реальність. М.-Л. Райан [10, с. 48] називає це "принципом мінімального відхилення". Читач конструє текстовий світ, спираючись на власні знання про природу художніх творів, так звану "енциклопедію художнього світу" [3, с. 177]. Різниця в природі та обсязі знань, якими володіє читач, призводить до різних інтерпретацій тексту.

При взаємодії читача з можливими світами виникає дискурсивний світ, тобто вигаданий світ, який виникає в уяві при читанні певного тексту. Кожний персонаж також має власний віртуальний дискурсивний світ, і читач також повинен стежити за їх розгортанням. Світи персонажів підрозділяються на наступні підгрупи [10, с. 114]:

- світи знань – альтернативні варіанти реального світу, які вважаються персонажами правдивими;
- світи зобов'язань – варіанти реального світу, які персонажі відчують себе зобов'язаними втілити в життя або, навпаки, запобігти їх виникненню відповідно до своїх моральних принципів та існуючих соціальних правил;

- світи бажань – альтернативні варіанти реального світу, які персонажі хотіли б реалізувати для здійснення своїх бажань;
- уявні світи – варіанти реального світу, про які персонажі мріють та фантазують.

П. Стоквелл [12, с. 94] доповнює цю класифікацію світами припущень, що включають припущення та передбачення, які роблять персонажі стосовно їхнього світу, та світами намірів, тобто планами персонажів, спрямованими на свідому зміну їхніх світів.

Теорія ментальних просторів Ж. Фоконьє [5; 6] розглядає текст як низку ментальних репрезентацій, які отримали назву ментальних просторів. Під ментальним простором розуміємо короткотривале когнітивне зображення стану справ, створене на основі, з одного боку, текстових даних, а з іншого – загальних знань читача [5; с.11]. Відправним пунктом будь-якої послідовності ментальних просторів є базовий простір, який містить інформацію з попереднього тексту або загальновідому інформацію. Інформація з базового простору може модифікуватися або слугувати основою для створення нових ментальних просторів. Нові простори утворюються за допомогою просторових конструкторів, які вказують на зв'язок нових просторів з тими, з яких вони походять. Ж. Фоконьє виділяє два основних види зв'язку, що існує між ментальними просторами, а саме часовий та епістеміологічний (онтологічний статус одного ментального простору по відношенню до іншого) [5; с.72].

У наративах, дія яких відбувається в минулому часі, базовий простір відповідає часу та простору оповіді. Послідовність станів та подій, які складають основу сюжету, формує серію розташованих в хронологічному порядку просторів, які є фактами по відношенню до базового простору, або, за визначенням Ж. Фоконьє, реальністю в художній літературі [5, с. 50]. До речі, ці ментальні простори відповідають реальним текстовим світам в теорії можливих світів. У свою чергу, епістеміологічні світи можуть розглядатися як нереальні по відношенню до базового світу і відповідають альтернативним можливим світам в теорії можливих світів.

П. Стоквелл виділяє чотири основних типи ментальних просторів:

- часові простори (теперішній час або зміщення в часі в минуле чи майбутнє, яке позначається прислівниками часу та часовими формами);
- просторові простори (географічні простори, що позначаються прислівниками місця та дієсловами руху);
- простори діяльності (професійна, наукова сфери діяльності тощо);
- гіпотетичні простори (умовні та гіпотетичні ситуації, нереалізовані можливості та плани) [12, с. 96].

Процес змішування світів відбувається, зокрема, при такому явищі, як інтертекстуальність. Якщо один текст має багато запозичень з іншого тексту, або якщо один сюжет переноситься в зовсім інший контекст, або у випадках сіквелів персонажі, сюжети, місце дії та теми переносяться з оригінального середовища до нового змішаного простору, в якому складові елементи отримують нове значення. При цьому оригінальні когнітивні моделі можуть зазнавати суттєвих змін.

З теорією можливих світів пов'язана **теорія текстових світів**. Основоположником теорії текстових світів став Пол Уерт [14]. У теорії текстових світів під світом мається на увазі складний когнітивний комплекс, мовна подія, в якій беруть участь принаймні два учасники. Згідно з цією теорією, будь-який дискурс можна розглядати на трьох взаємопов'язаних рівнях [9, с. 130]. Перший рівень – дискурсивний світ, що складається з двох або більше учасників, які беруть участь у процесі комунікації (безпосередньої, на відстані, письмової тощо). Це можуть бути двоє співрозмовників у бесіді, автор листа та його адресат, автор та читач. Фактори дискурсивного світу включають сприйняття безпосередньої ситуації та знання, пам'ять, надії, наміри, мрії учасників дискурсу. Учасники дискурсу використовують текст для побудови текстового світу, який складається з елементів, за допомогою яких будується світ, та суджень, які сприяють розгортанню функцій. До першої групи належить орієнтація в часі та місці, створення персонажів та інших об'єктів, що населяють текстовий світ. Елементи другої групи сприяють розгортанню та створюють динаміку оповіді, вони складаються зі станів, дій, подій та процесів, а також тверджень щодо предметів або персонажів текстового світу. Час визначається часо-видовими формами дієслів, часовими прислівниками та прислівниковими конструкціями, місце – локативними прислівниками та конструкціями, а також іменними групами, що позначають місце. Персонажі та об'єкти визначаються іменними групами (включаючи власні імена) та займенниками.

В ході комунікації кожен з учасників створює власний ментальний образ, який допомагає їм зрозуміти дискурс. Цей текстовий світ утворює другий рівень аналізу дискурсу. Як правило, текстові світи утворюються за допомогою двох засобів: елементів, які окреслюють рамки світів (містять вказівки на час, місце дії, героїв), та елементів, пов'язаних з діями, станами, процесами, за допомогою яких відбувається розгортання дискурсу.

П. Стоквел виділяє наступні текстові світи (або підсвіти):

- дейктичні підсвіти включають ретроспекцію, погляд у майбутнє, а також інші ситуації, які передбачають "відхід" від поточної текстової ситуації (наприклад, при переході на пряму мову);
- підсвіти, що виражають певне ставлення (підсвіти бажань, вірувань, цілей);
- епістемологічні підсвіти – гіпотетичні світи, які виражають можливість чи ймовірність [12, с. 140].

У свою чергу, текстовий світ може породжувати інші світи, які створюються як учасниками дискурсу, так і героями текстового світу. Маркерами появи нового світу є зміна місця дії, переміщення вперед-назад у часі, пряма мова, модальні дієслова, умовні конструкції тощо.

Теорія контекстуальних фреймів (К. Еммотт) [4] подібна до теорії текстових світів, але в ній основну увагу зосереджено на процесі побудови контекстів у літературних світах та ролі читача в цьому процесі, а саме на тому, як його знання, припущення та вміння робити висновки доповнюють (а інколи і

змінюють) значення слів. Контекстуальні фрейми автор визначає як ментальні репрезентації, які надають інформацію про конфігурацію персонажів, місце та час дії у будь-якій частині наративу [4, с. 104]. До основних принципів теорії контекстуальних фреймів належить, серед інших, контекстуальний моніторинг, який здійснюється читачем стосовно того, хто присутній у специфічних наративних контекстах. Ментальний образ контексту, в якому розгортається дія, називається головним фреймом. Іншим базовим поняттям в теорії є припущення стосовно фрейма, які робляться, виходячи з базових схем, щодо фізичних, перцептивних та поведінкових факторів у певному контексті. Звісно, що у жанрах, в яких розгортання сюжету відбувається згідно специфічних фізичних та соціальних правил (наприклад, казка), припущення повинні враховувати цю специфіку. Здатність читача робити висновки в межах фрейму дозволяє поєднувати припущення щодо контекстуальної поведінки з інформацією в контекстуальному фреймі, що допомагає передбачати та пояснювати дії персонажів. Контекстуальний моніторинг та логічні висновки дозволяють збирати мінімальну інформацію з кожного речення та створювати навколо нього відповідний контекст (адже кожне речення не може містити інформації про головних персонажів, час, місце і т.п.).

Ще однією теорією, яка знайшла застосування в когнітивній поетиці, є *теорія концептуальної інтеграції* (теорія змішування/ блендинга) (Ж. Фоконьє, М. Тернер [7]). Концептуальна інтеграція або змішування (blending) – це базова когнітивна операція, в якій задіяні дві або більше концептуальні структури. Ці структури, так звані вихідні простори, відображаються у родовому або загальному просторі, в якому стає очевидною спільна інформація, що міститься в цих просторах. Звідси ця інформація проєціюється у змішаний простір, в якому її елементи об'єднуються та починають взаємодіяти. З цього моменту виникає нова структура з новим змістом, яка вже не тотожна інформації, що міститься у вихідних просторах. Процес змішування подібний до функціонування інтертекстуальності в процесі літературної інтерпретації.

Підсумовуючи, варто зазначити, що серед сучасних когнітивних підходів до аналізу літературних текстів особливе місце займає когнітивна поетика, в якій для інтерпретації тексту застосовуються принципи когнітивної науки, і яка дозволяє отримати чітку картину тексту та контексту шляхом детального аналізу стилю, опису та систематизації різних типів знання. Окреслені вище теорії та методи з арсеналу когнітивної поетики можуть застосовуватися до аналізу літературних текстів та відкривають нові можливості у відносинах між автором та читачем у процесі розуміння та інтерпретації тексту.

Література

1. Brône G., Vandaele J. (eds.) *Cognitive poetics: goals, gains, and gaps.* – Berlin: Mouton de Gruyter, 2009. – 560 p.
2. Culpeper J. *Language and Characterization: People in Plays and Other Texts.* – London: Longman, 2001. – 328 p.
3. Doležel L. *Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds.* – Baltimore/London: John Hopkins University Press, 1998. – 352 p.

4. *Emmott C.* Narrative Comprehension: a Discourse Perspective. – New York: Oxford University Press, 1997. – 320 p.
5. *Fauconnier G.* Mapping in Thought and Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 219 p.
6. *Fauconnier G.* Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. – Cambridge: MIT Press, 1994. – 240 p.
7. *Fauconnier G., Turner M.* The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002. – 464 p.
8. *Gavins J.* Text World Theory: An Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – 193 p.
9. *Gavins J., Steen G.* (eds.) Cognitive Poetics in Practice. – London and New York: Routledge, 2003. – 188 p.
10. *Ryan M.-L.* Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory. – Bloomington: Indiana University Press, 1991. – 308 p.
11. *Semino E., Culpeper J.* (eds.) Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2002. – 333 p.
12. *Stockwell P.* Cognitive Poetics: An Introduction. – London: Routledge, 2002. – 193 p.
13. *Taylor J.* Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. – New York: Oxford University Press, 2003. – 327 p.
14. *Werth P.* Text worlds: representing conceptual space in discourse. – Longman, 1999. – 390 p.

References

1. *Brône G., Vandaele J.* (eds.) Cognitive poetics: goals, gains, and gaps. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2009. – 560 p.
2. *Culpeper J.* Language and Characterization: People in Plays and Other Texts. – London: Longman, 2001. – 328 p.
3. *Doležel L.* Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds. – Baltimore/London: John Hopkins University Press, 1998. – 352 p.
4. *Emmott C.* Narrative Comprehension: a Discourse Perspective. – New York: Oxford University Press, 1997. – 320 p.
5. *Fauconnier G.* Mapping in Thought and Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 219 p.
6. *Fauconnier G.* Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. – Cambridge: MIT Press, 1994. – 240 p.
7. *Fauconnier G., Turner M.* The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002. – 464 p.
8. *Gavins J.* Text World Theory: An Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – 193 p.
9. *Gavins J., Steen G.* (eds.) Cognitive Poetics in Practice. – London and New York: Routledge, 2003. – 188 p.
10. *Ryan M.-L.* Possible Worlds, Artificial Intelligence and Narrative Theory. – Bloomington: Indiana University Press, 1991. – 308 p.
11. *Semino E., Culpeper J.* (eds.) Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2002. – 333 p.
12. *Stockwell P.* Cognitive Poetics: An Introduction. – London: Routledge, 2002. – 193 p.
13. *Taylor J.* Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. – New York: Oxford University Press, 2003. – 327 p.
14. *Werth P.* Text worlds: representing conceptual space in discourse. – Longman, 1999. – 390 p.